

<http://dx.doi.org/10.18778/0208-6050.98.02>

ŁUKASZ ĆWIKŁA
(UNIWERSYTET ŁÓDZKI)*

Walerian Olszowski herbu Prus II (zm. 1650), ojciec prymasa Andrzeja Olszowskiego i dobrodziej rodziny w pamięci potomstwa wyrażonej na nagrobku ojca w Stolcu

Streszczenie: Artykuł omawia treść inskrypcji upamiętniającej Waleriana Olszowskiego herbu Prus II (1587–1650). Nagrobek znajduje się obecnie w kościele pod wezwaniem św. Wawrzyńca w Stolcu i utrzymany jest w stylu renesansowym. Inskrypcja ma kilka niewątpliwych zalet. Po pierwsze, informuje na temat roli politycznej przedstawicieli rodu Olszowskich, czyli nie tylko Waleriana, lecz także jego synów. Stanowi także dobry przykład wykorzystania zabytków epigraficznych w badaniach genealogicznych oraz – co jest niezwykle rzadkością – precyzyjnie określa przyczynę zgonu tytułowego bohatera.

Artykuł stanowi również próbę rozwiązania programu heraldycznego, na który składają się herby Prus II, Jastrzębiec, Ostoja, Topór.

Ponadto autor podjął zagadnienia związane z pochodzeniem rodu Olszowskich w okresie średniowiecza, które można potraktować jako drobny przyczynek do dziejów tej rodziny w Polsce Centralnej.

Słowa kluczowe: Walerian Olszowski herbu Prus II, Andrzej Frycz Modrzewski herbu Jastrzębiec, Olszowscy, ród Prusów w Polsce Centralnej, genealogia, epigrafika, Stolec.

Artykuł ma na celu omówienie treści inskrypcji upamiętniającej Waleriana Olszowskiego (1587–1650), wybitnego przedstawiciela rodu Prusów w Polsce Centralnej, budowniczego pozycji majątkowej i politycznej swojej rodziny. Jego nagrobek znajduje się obecnie w kościele parafialnym pw. św. Wawrzyńca w Stolcu¹ (ob. gmina Złoczew).

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Średniowiecznej, e-mail: lukasz.cwikla@uni.lodz.pl.

¹ Stolec, dawne województwo sieradzkie, powiat sieradzki, *par. loco – Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, S.K. Kuczyński, K. Pacuski, E. Rutkowska, S. Trawkowski, M. Wilska, red. H. Rutkowski, cz. 2 (*Komentarz. Indeksy*), Warszawa 1998, s. 129.

Monument, wykuty w piaskowcu, utrzymany w stylu renesansowym, został wykonany prawdopodobnie ok. 1661 r.² Nasz bohater – zgodnie z kanonem odrodzeniowego rzeźbiarstwa – leży podparty. Historycy sztuki określają tę pozę jako sansovinowską, gdyż prekursorem takiego ujęcia postaci był Andrea Sansovino (1460–1529), który zainspirowany kulturą i twórczością starożytnych Etrusków oraz Rzymian, przedstawiał postać z podniesionym korpusem i skrzyżowanymi nogami. Miało to wywołać wrażenie, że zmarły za chwilę wybudzi się ze snu i powróci do świata żywych³. Z pomnika przebija zatem renesansowa pochwała życia doczesnego. W związku z tym nie było miejsca na przywoływanie momentu odejścia, gdyż przypomnienie o perspektywie śmierci uchodziło za szczególnie niemile i nie chciano w ten sposób zakłócać pełnego radości ziemskiego życia. W nagrobku próżno jednak szukać wyszukanych form artystycznych, gdyż sama postać Olszowskiego nie wydaje się imponować szczegółowością detali, a nisz, w której spoczywa, nie została wkomponowana między żadne filary, które niewątpliwie podniosłyby walory estetyczne nagrobka. Z całą pewnością monument ten nie może konkurować z najwybitniejszymi dziełami odrodzenia w Polsce⁴, ale należy podkreślić, że jako pomnik szlachecki wykazuje znaczne podobieństwa do innych tego typu obiektów pochodzących z tego samego okresu z terenu Polski Centralnej⁵.

Na początku warto zwrócić uwagę na kilka aspektów związanych z pochodzeniem rodu Olszowskich, jego genealogią i pozycją w partykularzu łęczyckim w okresie średniowiecza. Postać Waleriana Olszowskiego należy potraktować także jako pretekst do szerszego spojrzenia na dzieje tej rodziny, o początkach której wiemy przecież tak niewiele.

Olszowa, obecnie niewielka wieś w województwie łódzkim, w dobie średniowiecza znajdowała się na południowych krańcach dawnego województwa łęczyckiego, w powiecie brzezińskim. Podobnie jak większość małych miejscowości, nie odegrała znaczącej roli w regionie. Wpływ na to miało zapewne kilka czynników, przede wszystkim zaś położenie w bliskim sąsiedztwie ważniejszych siedzib szlacheckich, spośród których największe znaczenie miał Będków⁶ – gniazdo

² *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II (*Województwo łódzkie*), red. J.Z. Łoziński, z. 10 (*Powiat sieradzki*), oprac. K. Szczepkowska, Warszawa 1954, s. 309; J. Majdański, *Kościół św. Wawrzyńca w Stolcu*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1987, R. III, nr 4, s. 10; S. Leitgeber, *Nagrobek W. Olszowskiego w kościele w Stolcu*, *ibidem* 1998, R. XIV, nr 1, s. 31.

³ A. Bochnak, *Historia sztuki nowożytnej*, t. I, Warszawa–Kraków 1985, s. 215–216.

⁴ Cf. H. i S. Kozakiewiczowie, *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976, s. 205–206.

⁵ Podobną estetykę prezentuje późnorennesansowy nagrobek Jana Szczawińskiego z pierwszej połowy XVII w., który znajduje się obecnie w Ujeździe – cf. W. Gliński, *Dzieje parafii św. Wojciecha w Ujeździe*, Łódź 2006, s. 176–177 oraz il. VII.

⁶ Staraniem braci: Piotra, Jana i Mikołaja Wspinków Będków został podniesiony w 1453 r. do rangi miasta przez Kazimierza Jagiellończyka. Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, sygn. 48, k. 15: „Quomodo ad instans petitiones Nobilium Petri, Joannis et Nicolai Wspinkonum haeredem de Bantkow fidelium nostrorum dictorum nobis factas, villam

rodziny Spinków *vel* Wspinków, pieczętujących się zresztą tym samym herbem, którego używali późniejsi Olszowscy⁷. Szczególnego znaczenia nabiera fakt, że blisko położony był również Ujazd, który w 1428 r. staraniem Piotra Tłuka ze Strykowa, miecznika łęczyckiego, został podniesiony przez Władysława Jagiełłę do rangi miasta⁸. Na dodatek blisko znajdował się także Wolbórz, który wchodził w skład dóbr biskupów wrocławskich⁹. Widać zatem wyraźnie, że sąsiedztwo większych i prężniejszych ośrodków osadniczych miało niewątpliwie – w tym wypadku pejoratywny – wpływ na rozwój Olszowy.

Pierwsza wzmianka na temat Olszowy pochodzi z 1379 r., z dokumentu biskupa wrocławskiego Zbyluta, dotyczącego sołectwa w Żywocinie, w którym czytamy o łąkach rozciągających się od Olszowy aż do mostu zwanego „Czadrowimost”¹⁰. Trudno jednoznacznie wskazać, o jakie miejsce dokładnie może chodzić. Nie można wykluczyć, że należałoby wziąć pod uwagę łąki położone wzdłuż rzeki Bieliny, nad którą leży Olszowa, w dół jej biegu, aż do wspomnianego mostu, który znajdował się właśnie na tej rzece. Według wszelkiego prawdopodobieństwa należałoby go umiejscowić na drodze wiodącej z Wolborza do Rawy. Warto zaznaczyć, że o drodze wspomina dokument biskupa wrocławskiego Macieja z 1357 r., wymieniając jakiś most na obszarze Wolborza, który wiódł do Rawy¹¹.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu panuje spore zamieszanie w kwestii pochodzenia rodu Olszowskich. W jedynej jak dotąd monografii Olszowy¹² także znajdują się braki, jeśli chodzi o genealogię tej rodziny, szczególnie dla okresu średniowiecza. Autor popełnił błąd, nie do końca słusznie przypuszczając, że pierwszym występującym źródłowo jako Olszowski był Jan z Gutkowa i Olszowy, którego żoną była Dorota, córka Wojciecha z Drzazgowej Woli z rodu Bielinów. Nie wchodząc w zbędne dla podjętego tematu rozważania, należy podkreślić, że w wiekach średnich rzadko kiedy posługiwano się nazwiskami. Zazwyczaj pisano się z konkretnych miejscowości. W przypadku Olszowskich sprawa

ipsorum Bantkow praedictam, in terra Lanciensi et districtu Brzezinensi sitam in civitatem transformamus”. Cf. J. Szymczak, *O Wspinkach z Będkowa i podziale ich majątku w 1464 roku raz jeszcze*, „Rocznik Łódzki” 2016, t. LXIV, s. 57–58, 65–66.

⁷ Idem, *Śladem Wspinków herbu Wilczekosy, czyli Prus II*, „Herald” nr 3–4, s. 11–17.

⁸ R. Rosin, *Lokacja miasta Ujazdu*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. IX (XII), aneks nr 1; T. Nowak, *Dzieje Ujazdu do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Z dziejów Ujazdu koło Tomaszowa Mazowieckiego. Rezydencje. Kościół. Miasteczko*, red. L. Kajzer, Łódź–Ujazd 2005, s. 37; A. Szymczakowa, *Piotr Tłuk ze Strykowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. XXVI, Kraków–Wrocław 1981, s. 431–432.

⁹ Cf. S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1–2, Łódź 1966–1970; cz. 2, s. 188–190.

¹⁰ *Dokumenty kujawskie i mazowieckie, przeważnie z XIII wieku*, wyd. B. Ulanowski, [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. IV, Kraków 1888, nr 87, s. 264: „prata a Olschowa cundo usque ad pontem, qui Czadrowimost vocatur”.

¹¹ S. Zajączkowski, S.M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 55.

¹² Z. Pakowski, *Olszowa. Historia i ludzie*, Łódź 2014.

nico się komplikuje, gdyż wywodzili się oni w bezpośredniej linii od dziedziców z pobliskiego Gutkowa, w którym także rezydowała szlachta herbu Prus II. Próżno zatem szukać w źródłach średniowiecznych nazwiska rodowego Olszowskich. Wspomniany Jan, żonaty z Dorotą Wojciechówną, pisał się odpowiednio z Gutkowa oraz Olszowy i z całą pewnością nie przybrał jako pierwszy nazwiska Olszowski. Niezbity dowód stanowi w tym wypadku zapis z 1476 r., gdy w sądzie grodzkim w wojewódzkiej Łęczycy stanęła wspomniana Dorota, wówczas już wdowa po Janie z Gutkowa i Olszowy¹³. Związki z dziedzicami z Gutkowa potwierdza niewątpliwie zapis z 20 marca 1507 r., czyli ewidentnie sięgający swoją metryką okresu wczesnonowożytnego, w którym odnotowany został Jan Olszowski *dictus* Gutkowski¹⁴. Jest to zatem pierwsza informacja, w której pojawia się to nazwisko w takiej właśnie formie. Wydaje się, że wymienionego Jana można utożsamiać z Janem Olszowskim, który żył dowodnie jeszcze w 1511 r., gdy wszedł w posiadanie zastawu w Świńsku, uzyskanego od Mikołaja z Remiszewic, Zamościa i Świńska, chorążego większego łęczyckiego¹⁵, i jego żony Barbary¹⁶. Warto również wspomnieć, że żoną wspomnianego Jana Olszowskiego była Katarzyna, za którą 3 maja 1502 r. otrzymał 30 grzywien z tytułu jej posagu¹⁷. Nie ulega jednak wątpliwości, że genealogia Olszowskich przysparza pewnych problemów identyfikacyjnych, gdyż w każdym pokoleniu tej rodziny pojawia się imię Jan. Wymowne jest także to, że o początkach rodziny nie pisał Bartosz Paprocki¹⁸. Z kolei Kasper Niesiecki błędnie wskazywał na Jana Olszowskiego odnotowanego w księgach grodzkich ostrzeszowskich pod 1435 r., uznając go za protoplastę rodu¹⁹. Fakt ten może nieco dziwić, gdyż w czasach naszych znanych heraldyków Olszowscy przeżywali okres niewątpliwej świetności i działali na różnych obszarach Rzeczypospolitej.

Z jednym nie możemy dyskutować – to Walerian wprowadził Olszowskich do grona ważniejszych rodzin szlacheckich. Dzięki jego zabiegom Olszowscy sięgnęli bowiem po urzędy oraz doczekali się wybitnych przedstawicieli, także wśród duchowieństwa, jak chociażby w osobie syna Waleriana, czyli Andrzeja Olszowskiego, w latach 1661–1674 biskupa chełmińskiego, od 1674 r. (aprobacja

¹³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Księgi grodzkie łęczyckie [dalej: KGL], ks. 4, k. 21v.

¹⁴ *Matricularum Regni Poloniae summaria Sigismundi I regis tempora complectens*, cz. 4, t. II, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912, nr 8386.

¹⁵ Mikołaj pełnił urząd chorążego większego łęczyckiego od 15 VI 1512 r. do 17 XI 1524 r. i objął go po Piotrze Wspinku z Będkowa, który uzyskał wówczas awans na urząd kasztelana brzezińskiego. Cf. *Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVI–XVIII wieku. Spisy* [dalej: Urz.II/2], oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, s. 54, nr 245.

¹⁶ AGAD, Księgi ziemskie brzezińskie, ks. 1–2, k. 801v.

¹⁷ *Ibidem*, k. 668.

¹⁸ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 528–529.

¹⁹ K. Niesiecki, *Herbarz polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. VII, Lipsk 1841, s. 88.

papieska) arcybiskupa gnieźnieńskiego i wybitnego męża stanu²⁰. Walerian konsekwentnie powiększał własność ziemską rodu, który w średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej nie wyszedł poza Gutków i Olszowę. Warto nadmienić, że do połowy XVI w. dobra w Gutkowie wykupili Lubiатовscy herbu Prus II, w związku z czym to właśnie Olszowa pełniła funkcję głównej siedziby rodu. Jak wspomniano, Walerian zadbał o powiększenie majątku rodzinnego, gdyż był w posiadaniu dóbr: Wólka Krzykowska, Strykowice, Rudniki i Niechmirów²¹. Wiemy, że był dwukrotnie żonaty. Jego pierwszą małżonką była Dorota Brzustowska (być może pochodziła z Sandomierskiego²²), która zmarła zaraz po ślubie. Natomiast po drugą małżonkę sięgnął już stosunkowo wysoko. Była nią Zofią Duninówna ze Skrzynna Wielkiego, pochodząca ze znakomitego rodu Duninów. Przypomnijmy, że jej przodek, czyli Piotr, dał się poznać jako znakomity dowódca w czasie wojny trzynastoletniej z zakonem krzyżackim²³. Szczególnego znaczenia nabiera fakt, że jej matka pochodziła z Pobogów Koniecpolskich²⁴. Nie ulega wątpliwości, że skoligacenie się z takimi rodzinami znacznie podniosło prestiż Olszowskich.

Jak wspomniano na wstępie, Walerian spoczywa w kościele św. Wawrzyńca w Stolcu. Niewątpliwą zaletą pomnika jest bogata treść inskrypcji, znajdująca się na płycie z czarnego marmuru o wymiarach 66 x 163 cm. Dostarcza ona wielu ciekawych informacji nie tylko na temat samego Waleriana, lecz także kolejnych przedstawicieli Olszowskich. Jej treść brzmi następująco²⁵:

„DEO SACRUM ET MEMORIALE AD POSTEROS | Ill(ust)ris et M(agni)
F(i)ci D(omi)ni VALeriani DE Olszowa Olszowski Castellani Spicimiriensis Ar-
moru(m) | PRVS cum Binis Falcibus viri religione Catholica Dignitate Senatoria
prisca virtute anti|qua et splendida nobilitate insignis Qui a puerilli literarum
tyrocinio primum adolescen|tiae Florem martio campo excoluit bellicis occasio-
nibus fortis viri decus et publicam commendation|nem apud Sigismundum Re-
gem Poloniae et Sueciae ab Hero Stanislao Żółkiewio exercitus Regni Supremo
| Duce emeritus Primam Consortem duxit Dorotheam Brzustowska Heredissam
in Brzustowice qua intra annu(m) | extincta alteram adsciuit Zophiam Duninow-
na Christophori de Magna krzynno et [Z]ophiae de koniecpole filiam | ex qua
felici matrimonio XVI Liberos suscepit Animo vigens manu strenuus Libertatis
amans amicis amicus in | Sacerdotes paupers et quosconq (ue) obuios summe

²⁰ Cf. W. Czaplński, *Olszowski Andrzej h. Prus*, [w:] *PSB*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 24–26.

²¹ Z. Pakowski, *op. cit.*, s. 87.

²² Brzustówek, powiat opoczyński, parafia Kunice Wielkie, bądź Brzustów, powiat opoczyński, parafia Inowłódz. Cf. *Atlas Historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, red. W. Pałucki, cz. 2 (*Komentarz. Indeksy*), Warszawa 1993, s. 136.

²³ Cf. K. Górski, *Piotr Dunin z Prawkowic*, [w:] *PSB*, t. V, Kraków 1939–1946, s. 479–480.

²⁴ Z. Pakowski, *op. cit.*, s. 88.

²⁵ *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. II, wyd. A. Szymczakowa, J. Szymczak, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1981, s. 107–108.

hospitalis rem tamen comitate non perdidit sed auxit cum adulti fly | humeris suis rara Metelli Romani felicitate tumulo intulerunt eruditus Scriptor Stephanus Damaleuicius pro Concione | laudavit Pompam funeris Matthias Lubiencki Archiep[iscop]us Gnesnensis Plurimi Senatorum frequens Clerus effuse nobilitas pauperum turba comitati Sunt Parenti optime merito. Andreas Ep[iscop]us Culmens[is] et Pomesaniae Christophorus Pocillator Vielunensis Fratrum superstium natu maximus Hieronymus Vexillifer Vielunensis Brzezn[ic]en[si]s Cap[ita]neus Sigismundus Bratiane[nsis] et szczerczowien[si]s Cap[ita]neu[s] Grati filij poseur[unt] Obyit apoplexia V Iuly An[no] M.DC.L. aetatis LXIII”.

Treść inskrypcji wzbudziła zainteresowanie już w drugiej połowie XIX w., gdy Stanisław Barcikowski dokonał tłumaczenia tego wystawiającego zalety Waleriana tekstu. Oto jego przekład²⁶:

„Bogu poświęcony i pamięci potomstwa. (Pomnik) Jaśnie Oświeconego i Wielmożnego Pana Waleryana z Olszowy Olszowskiego, kasztelana spicymirskiego, herbu Prus z dwiema kosami, męża katolicką religią, godnością senatorską, starodawną cnotą, starem i świetnem szlacheństwem odznaczającego się, który od lat szkolnych, pierwszy kwiat młodości na polu bitwy pielęgnował, męża w potrzebach wojennych walecznego. Zaszczyt i publiczną chwałę u Zygmunta króla polskiego i szwedzkiego, od bohatera Stanisława Żółkiewskiego, hetmana w. koronnego zasłużywszy, pojął za pierwszą małżonkę Dorotę Brzustowską, dziedziczkę na Brzustowcu, po której w ciągu roku jednego zgaśnięciu, zaślubił drugą Zofią Duninównę, Krzysztofa z Wielkiego Skrzynna i Zofii z Koniecpola córkę, z której w szczęśliwym małżeństwie 16 dzieci spłodził. Mocnego umysłu, dzielny dłońią, ojczyznę kochający, przyjaciel przyjaciołom, dla księży, biednych i dla każdego obcego wielce gościnny, nie stracił jednak szczodroblewością swego majątku, owszem pomnożył go. Gdy dorośli synowie na swoich barkach jak Rzymianina Metella do grobu go zanieśli. Uczony pisarz Stefan Damalewicz chwalił go w mowie pogrzebowej i obchód pogrzebu Maciej arcybiskup gnieźnieński, bardzo wielu senatorów, liczne duchowieństwo, mnóstwo szlachty i tłum ubogich, bytnością swą uczcili.

Ojcu najlepiej zasłużonemu Andrzej biskup chełmiński i poznański, Krzysztof podczaszy wieluński, najstarszy z pozostałych braci, Hieronim chorąży wieluński starosta brzeznicki i Zygmunt starosta bratianeński i szczercowski, wdzięczni synowie pomnik ten postawili. Umarł na apopleksyą 5 lipca 1650 roku w 63 roku swego życia”.

* * *

²⁶ S. Barcikowski, *Pomnik grobowy Waleryana Olszowskiego*, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, t. IV, nr 101, s. 81–82.

Powyższa inskrypcja stanowi doskonały przykład użyteczności zabytków epigraficznych w badaniach genealogicznych, ale również – jak wynika z jej treści – dostarcza informacji na temat innych aspektów działalności Waleriana, ale nie tylko jego. Z inskrypcji niezbiec wynika przynależność herbowa Olszowskich, zgodnie z którą używali oni herbu Prus z dwiema kosami, czyli ściślej rzecz ujmując – w świetle przyjętej przez heraldyków klasyfikacji – drugiej jego odmiany (Prus II). Walerian – jak możemy o tym przeczytać – pełnił urząd kasztelana spycimierskiego. Dzięki spisom urzędniczym wiemy, że objął ten urząd na krótko przed swoją śmiercią, gdyż wszedł w posiadanie kasztelanii spycimierskiej 10 kwietnia 1649 r. i dzierżył ją aż do końca swoich dni²⁷. Warto odnotować fakt, że zanim został kasztelanem, 21 marca 1635 r. otrzymał nominację na podstolego wieluńskiego, a w latach 1641–1648 pełnił urząd podkomorzego wendeńskiego²⁸. Inskrypcja wzmiankuje na temat jego licznego potomstwa i jeśli przyjąć bezkrytycznie jej treść, to liczba 16 dzieci może rzeczywiście imponować. Nie ulega wątpliwości, że w tamtych czasach posiadanie tak licznego potomstwa było nie tylko wielką wartością samą w sobie, lecz także chętnie i z dumą eksponowano to na zabytkach o charakterze sepulkralnym²⁹. To, że inskrypcja wymienia tylko czterech synów Waleriana, można chyba wytłumaczyć tym, że pozostałe rodzeństwo albo nie doczekało tej fundacji, albo nie mogło wesprzeć jej ze względów materialnych. Zatem fundatorami tego monumentu byli: Andrzej Olszowski, najwybitniejszy przedstawiciel rodu; Krzysztof, który w latach 1658–1670 pełnił urząd podczaszego wieluńskiego, a w latach 1670–1673 urząd stolnika sieradzkiego³⁰; Hieronim, który zrobił największą świecką karierę spośród braci, gdyż w latach 1655–1658 był starostą brzeźnickim, chorążym wieluńskim (1657–1667) i starostą wieluńskim (1667–1676). Dostał się nawet na dwór królewski, pełniąc w latach 1674–1676 urząd nadwornego podstolego³¹. Ostatni wymieniony z braci, czyli Zygmunt, pełnił urząd chorążego wieluńskiego (1667–1670) oraz podkomorzego wieluńskiego (1670–1681)³². W inskrypcji wymieniony także został jako starosta bratniański i szczerkowicki³³. Był ponadto rotmistrzem królewskim³⁴.

²⁷ Urz.II/2, s. 185, nr 1391.

²⁸ AGAD, Metryka Koronna, ks. 180, k. 464: „Subdapiferatus Vielunensis Generoso Valeriano Olszowski confertur”; Urz.II/2, s. 226, nr 1723; s. 279.

²⁹ A. Wyrobisz, *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki*, „Przegląd Historyczny” 1992, t. LXXXII, z. 3, s. 417.

³⁰ Urz.II/2, s. 220, nr 1665; s. 174, nr 1284.

³¹ Urz.II/2, s. 206, nr 1562; s. 233, nr 1788; s. 278; *Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała et al., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 134, nr 833; K. Przyboś, *Olszowski (Olszewski) Hieronim z Olszowy h. Prus II*, [w:] *PSB*, t. XXIV, s. 46–47.

³² Urz.II/2, s. 206, nr 1563; s. 223, nr 1689.

³³ *Ibidem*, s. 279.

³⁴ *Ibidem*.

Warto zwrócić uwagę na jedną, ale niezmiernie istotną kwestię dotyczącą datacji inskrypcji. Z jej treści, zwłaszcza z wymienionych w niej godności i tytułów, wynika, że musiała ona powstać po 1661 r., gdyż Andrzej Olszowski – jak zauważono – był biskupem chełmińskim od 1661 r. Ponadto w tym samym roku urząd cześnika wieluńskiego objął także jego brat Krzysztof. Są to zatem argumenty, które pozwalają przyjmować nieco późniejszą genezę tego zabytku. W inskrypcji czytamy ponadto, że pogrzeb Waleriana zaszczyliło wiele znakomitych postaci ówczesnej Rzeczypospolitej, w tym arcybiskup gnieźnieński Maciej Łubiński herbu Pomian (zm. 1652).

Należy poświęcić jeszcze nieco uwagi programowi heraldycznemu znajdującemu się na nagrobku Waleriana Olszowskiego. Składają się nań herby: Prus II, Jastrzębiec, Ostoja, Topór. Według przyjętego zwyczaju układ heraldyczny tworzyły kolejno herby ojca, matki, babki ojczystej oraz babki macierzystej. Wiadomo, że ojcem Waleriana był Marcin Olszowski, który brał udział w wyprawie Stefana Batorego na Ruś, służąc w chorągwi Aleksandra Koniecpolskiego. Po powrocie z kampanii ożenił się z Elżbietą Modrzewską³⁵ herbu Jastrzębiec, córką Andrzeja Frycza Modrzewskiego i Jadwigi Kamińskiej z Kamienia w Sandomierskiem³⁶, która – zgodnie z układem herbowym w Stolcu – musiała posługiwać się herbem Topór, ale w literaturze istnieją rozbieżności, gdyż oprócz wspomnianego znaku bierze się pod uwagę również herb Oksza, a nawet Jelita (*sic!*)³⁷. Naszym zdaniem – i nie ma co do tego żadnych wątpliwości – Jadwiga Kamińska pochodziła z Toporów. Świadczy o tym nie tylko program heraldyczny, lecz także inne poszlaki. Prawdą jest, że Oksza i Topór wykazują bliskie podobieństwa, ale istnieje jednak jedna zasadnicza różnica między nimi, gdyż pierwsze z wymienionych godeł to nic innego jak topór rzeźniczy³⁸. Dodatkową przesłanką jest również to, że herb ze Stolca wykazuje znaczne podobieństwa do materiału sfragistycznego reprezentatywnego dla Topora³⁹.

³⁵ Elżbieta miała starszego brata Andrzeja (został zabity w 1587 r. przez Wojciecha Kurzewskiego *vel* Kurzeskiego. Nie pozostawił potomstwa, toteż na nim wygasł ród Modrzewskich) oraz młodszą siostrę Łucję, zamężną z Marcinem Krzemieniowskim. W 1589 r. siostry przeprowadziły podział dóbr Małecz i Skrzyńki. Łucja otrzymała posiadłość Modrzewskich w Małczu, a Elżbiecie przypadły Skrzyńki. Ponadto Łucja musiała dopłacić siostrze kwotę 200 złp., gdyż dobra małeckie uznano za bardziej wartościowe. Cf. A. Wichowa, *Małecki epizod biografii Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Studium dziejów „małej ojczyzny” pisarza*, [w:] e a d e m, *Studia i materiały o życiu i twórczości Andrzeja Frycza Modrzewskiego w pięćsetną rocznicę urodzin pisarza*, Łódź 2003, s. 20; J. Starnawski, *Andrzej Frycz Modrzewski. Żywot, dzieło, sława*, Łódź 1981, s. 31.

³⁶ J. Starnawski, *op. cit.*, s. 33; M. Korolko, *Andrzej Frycz Modrzewski*, Warszawa 2000, s. 12; Z. Pakowski, *op. cit.*, s. 86. Kamień, powiat opoczyński, parafia Kunice Wielkie (*Atlas Historyczny Polski...*, s. 142).

³⁷ T. Sławiński, *Olszowscy herbu Wilczekosy. Stan badań nad genealogią rodziny*, [w:] *Studia genealogiczne poświęcone pamięci profesora Włodzimierza Dworzaczka*, red. A. Sikorski, T. Sławiński, Warszawa 2016, s. 122.

³⁸ F. Piekosiński, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899, s. 112, 162–165.

³⁹ Cf. J. Kurtyka, *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997, il. 19–23.

Z kolei doszukiwanie się herbu Jelita wydaje się zupełnie niezrozumiałe i pozbawione jakichkolwiek przesłanek! Pozostaje zatem herb babki ojczyściej Waleriana, czyli Ostoja. W monografii Olszowy czytamy, że Jan z Gutkowa i Olszowy (żonaty z Dorotą herbu Bielina) miał wnuka Piotra, którego małżonka – nieznana z imienia – pochodziła z rodu Ostojów⁴⁰. Obecny stan badań pozwala wyciągnąć wniosek, że Jan nie miał wnuka Piotra. Nie ma bowiem wzmianek na jego temat ani w księgach grodzkich łęczyckich, ani w księgach ziemskich brzezińskich, biorąc oczywiście pod uwagę chronologię ksiąg w odniesieniu do pokolenia wnuków Jana Gutkowskiego. Jakkolwiek pod 1548 r. w aktach grodzkich łęczyckich zachował się wpis, w którym czytamy, że Jan Górecki, syn Joachima z Górek i Olszowy, przybył ze swoimi współpracownikami do domu rodziny Olszowskich w Olszowie, naruszając mir domowy i raniąc znajdujących się tam członków rodziny. Wśród poszkodowanych znalazł się również Piotr Olszowski⁴¹. Nie można wykluczyć, że jest on tożsamy z Piotrem, który pojął za żonę przedstawicielkę rodu Ostojów, ale należy zwrócić uwagę, że należał on już do dalszego pokolenia tej rodziny i był raczej prawnukiem Jana. Istnieje zatem dosyć spora luka w genealogii tej rodziny, gdyż zdaje się pomijać jedno pokolenie dziedziców z Olszowy⁴². Mimo to przytoczone argumenty stanowią chyba najbardziej prawdopodobne rozwiązanie programu heraldycznego znajdującego się w Stolcu, gdyż – bez względu na pomyłki i braki, o których wspomniano – babka Waleriana ze strony ojca, czyli matka Marcina Olszowskiego, musiała być z Ostojów. Z przeprowadzonych wywodów genealogicznych niezbiecnie wynika zatem, że Walerian Olszowski był wnukiem (po kądzieli) słynnego pisarza doby renesansu w Polsce, czyli Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1503–1572), który słynął nie tylko ze znakomitego pióra, lecz także z odważnych i niewątpliwie wyprzedzających swoją epokę koncepcji społeczno-politycznych.

Prezentowane tu rozważania nasuwają jeszcze jedno zasadnicze pytanie. Dla czego Walerian, którego gniazdem rodzinnym była Olszowa, spoczywa obecnie w Stolcu? Należy podkreślić, że Olszowa należała pierwotnie do parafii w Małczu, a w momencie erygowania nowej parafii w Ujeździe przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Wojciecha Jastrzębca w 1429 r. została do niej włączona⁴³. Tymczasem Walerian nie spoczywa w Ujeździe, który w tym kontekście uchodziłby za najbardziej prawdopodobne miejsce jego pochówku. Jak wspomniano, wszedł on w posiadanie wsi Niechmirów (parafia Stolec⁴⁴) w ziemi sieradzkiej, co nastąpiło w połowie XVII w. Olszowscy pozostawali w posiadaniu tej miejscowości aż do

⁴⁰ Z. Pakowski, *op. cit.*, s. 86.

⁴¹ AGAD, KGL, ks. 31, k. 334–334v.

⁴² Cf. T. Sławiński, *op. cit.*, s. 120 oraz tab. 1.

⁴³ J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, t. II, Gniezno 1881, s. 321–322. Cf. W. Gliński, *op. cit.*, s. 79.

⁴⁴ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, wyd. A. Pawiński, t. II (*Wielkopolska*), [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIII, Warszawa 1883, s. 216–217.

drugiej połowy XIX w.⁴⁵ Z kolei w Stolcu siedziała szlachta herbu Wierusz, która ufundowała drewniany kościół parafialny pw. św. Wawrzyńca, wzmiankowany już w 1449 r.⁴⁶ W drugiej połowie XVIII w. w tej miejscowości – oprócz drewnianego kościoła – znajdowały się również dwie kaplice (murowana św. Krzyża⁴⁷ i drewniana św. Anny). Kluczowe wydaje się jednak to, że Feliks Szaniawski, dziedzic Stolca, w 1768 r. wystawił tutaj nowy drewniany kościół, przy którym Olszowscy wzniesli kaplicę murowaną, a w niej znajdowały się groby rodzinne⁴⁸. Można chyba zaryzykować stwierdzenie, że z racji przynależności Niechmirowa do parafii w Stolcu to właśnie w tutejszym kościele parafialnym arcybiskup Andrzej Olszowski z braćmi postanowili upamiętnić swojego znakomitego rodzica. Wydaje się również, że ze względów praktycznych lepiej było, aby wnuk Andrzeja Frycza Modrzewskiego spoczywał w pobliskim Stolcu. Trudno sobie bowiem wyobrazić, aby pochówek organizowano w Ujeździe, tym bardziej że w 1650 r., czyli w chwili śmierci Waleriana – a dodajmy, że zmarł w Niechmirowie! – ale także w 1661 r. i w latach następnych znajdował się tam drewniany kościół, który przetrwał zresztą do 1794 r.⁴⁹ i zapewne nie wyróżniał się niczym szczególnym w porównaniu ze świątynią parafialną w Stolcu, nie stanowiąc alternatywy dla miejsca pochówku. Przypomnijmy, że murowany kościół w Ujeździe ufundował Andrzej Olszowski w 1674 r., ale nie doczekał końca tej inwestycji. Budowę dokończył dopiero jego brat stryjeczny Jan, kasztelan brzeziński w latach 1667–1691⁵⁰. W XVIII w. kolejne pokolenia Olszowskich także spoczywały w Stolcu, co stanowiło swego rodzaju kontynuację tradycji zapoczątkowanej przez Waleriana. Warto również wspomnieć, że współczesna neogotycka świątynia (budowana w latach 1912–1925, konsekrowana w 1932 r.) jest trzecim z kolei kościołem w tej miejscowości. Przytoczone argumenty wydają się zatem tłumaczyć – przynajmniej do pewnego stopnia – wybór miejsca spoczynku Olszowskiego.

Inskrypcja, która stanowi główną treść prezentowanych tu rozważań, jest ważna z kilku powodów. Po pierwsze, dostarcza informacji na temat roli politycznej (w sensie pełnionych urzędów) poszczególnych przedstawicieli rodziny Olszowskich. Po drugie, może stanowić doskonały przykład wykorzystania zabytków epigraficznych w badaniach genealogicznych⁵¹. Poza tym dokładnie określa datę

⁴⁵ *Niechmirów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. VII, Warszawa 1887, s. 45.

⁴⁶ *Stolec*, [w:] *Słownik geograficzny...*, t. XI, Warszawa 1890, s. 360.

⁴⁷ Nie można wykluczyć, że obiekt ten ufundował biskup Andrzej Olszowski, gdyż zdaniem T. Sławińskiego (*op. cit.*, s. 126) pomnik Waleriana Olszowskiego znajdował się początkowo w jakiejś murowanej kaplicy, która została dobudowana do drewnianego kościoła.

⁴⁸ *Stolec...*, s. 360.

⁴⁹ W. Gliński, *op. cit.*, s. 152.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 153; *Urz.* II/2, s. 24, nr 31.

⁵¹ *Cf.* J. Szymczak, *Epigrafika w służbie genealogii. O początkach Wspinków z Będkowa*, [w:] *Discernere vera ac falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Korolec *et al.*, Lublin 1992, s. 303–313.

śmierci Waleriana Olszowskiego, także podaje przyczynę jego zgonu, czyli niedokrwienie mózgu. Widać zatem wyraźnie ogromną rolę zabytków epigraficznych w różnego rodzaju badaniach nad stanem szlacheckim. Warto jednocześnie pamiętać, że tego typu relikty – mimo swoich niewątpliwych walorów – stanowią bardzo często punkt wyjścia do dalszych badań i dociekań. W tym wypadku należy szczególnie docenić treść inskrypcji, gdyż wspomina ważną dla Olszowskich postać budowniczego pozycji rodziny nie tylko na lokalnym partykularzu, lecz także w skali ogólnopolskiej, dzięki któremu nazwisko tej rodziny na stałe zapisało się na kartach historii naszego kraju. Nabiera to szczególnej wymowy, jeśli weźmiemy pod uwagę to, że ponad dwa stulecia wcześniej średniowieczni przodkowie Olszowskich zamieszkali w niewielkiej miejscowości na pograniczu dawnych ziem łączyskiej i sieradzkiej, wiodąc skromne życie drobnej szlachty.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

Księgi grodzkie łączyskie, ks. 4, 31.

Księgi ziemskie brzezińskie, ks. 1–2.

Metryka Koronna, ks. 180.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Akta Rządu Gubernialnego Piotrkowskiego, sygn. 48.

WYDAWNICTWA ŹRÓDŁOWE

Corpus inscriptionum Poloniae, t. II, wyd. A. Szymczakowa, J. Szymczak, red. R. Rosin, Warszawa–Łódź 1981.

Dokumenty kujawskie i mazowieckie, przeważnie z XIII wieku, wyd. B. Ulanowski, [w:] *Archiwum Komisji Historycznej*, t. IV, Kraków 1888, s. 111–531.

Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezyi gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, J. Korytkowski, t. II, Gniezno 1881.

Matricularum Regni Poloniae summaria Sigismundi I regis tempora complectens, cz. 4, t. II, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1912.

Niesiecki K., *Herbarz polski powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych*, wyd. J.N. Bobrowicz, t. VII, Lipsk 1841.

Paprocki B., *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, wyd. A. Pawiński, t. II (*Wielkopolska*), [w:] *Źródła dziejowe*, t. XIII, Warszawa 1883.

OPRACOWANIA

- Atlas Historyczny Polski. Województwo sieradzkie i województwo łęczyckie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, S.K. Kuczyński, K. Pacuski, E. Rutkowska, S. Trawkowski, M. Wilska, red. H. Rutkowski, cz. 2 (*Komentarz. Indeksy*), Warszawa 1998.
- Atlas Historyczny Polski. Województwo sandomierskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. K. Chłapowski, A. Dunin-Wąsowiczowa, W. Lewandowska, K. Pacuski, W. Pałucki, H. Rutkowski, red. W. Pałucki, cz. 2 (*Komentarz. Indeksy*), Warszawa 1993.
- Barcikowski S., *Pomnik grobowy Waleryana Olszowskiego*, „Tygodnik Ilustrowany” 1861, t. IV, nr 101, s. 81–82.
- Bochnak A., *Historia sztuki nowożytnej*, t. I, Warszawa–Kraków 1985.
- Czapliński W., *Olszowski Andrzej h. Prus*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 42–46.
- Gliński W., *Dzieje parafii św. Wojciecha w Ujeździe*, Łódź 2006.
- Górski K., *Piotr Dunin z Prawkowic*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. V, Kraków 1939–1946, s. 479–480.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. II (*Województwo łódzkie*), red. J.Z. Łoziński, z. 10 (*Powiat sieradzki*), oprac. K. Szczepkowska, Warszawa 1954.
- Korolko M., *Andrzej Frycz Modrzewski*, Warszawa 2000.
- Kozakiewiczowie H. i S., *Renesans w Polsce*, Warszawa 1976.
- Kurtyka J., *Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu*, Kraków 1997.
- Leitgeber S., *Nagrobek W. Olszowskiego w kościele w Stolcu*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1998, R. XIV, nr 1, s. 31.
- Majdański J., *Kościół św. Wawrzyńca w Stolcu*, „Na Sieradzkich Szlakach” 1987, R. III, nr 4, s. 9–10.
- Niechmirów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. VII, Warszawa 1887, s. 45.
- Nowak T., *Dzieje Ujazdu do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej*, [w:] *Z dziejów Ujazdu koło Tomaszowa Mazowieckiego. Rezydencje. Kościół. Miasteczko*, red. L. Kajzer, Łódź–Ujazd 2005, s. 23–47.
- Pakowski Z., *Olszowa. Historia i ludzie*, Łódź 2014.
- Piekosiński F., *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899.
- Przyboś K., *Olszowski (Olszewski) Hieronim z Olszowy h. Prus II*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXIV, Wrocław 1979, s. 46–47.
- Rosin R., *Lokacja miasta Ujazdu*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. IX (12), s. 101–117.
- Sławiński T., *Olszowscy herbu Wilczekosy. Stan badań nad genealogią rodziny*, [w:] *Studia genealogiczne poświęcone pamięci profesora Włodzimierza Dworzaczka*, red. A. Sikorski, T. Sławiński, Warszawa 2016, s. 107–191.
- Starnawski J., *Andrzej Frycz Modrzewski. Żywot, dzieło, sława*, Łódź 1981.
- Stolec*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. XI, Warszawa 1890, s. 360.

- Szymczak J., *Epigrafika w służbie genealogii. O początkach Wspinków z Będkowa*, [w:] *Discernere vera ac falsa. Prace ofiarowane Józefowi Szymańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Korolec et al., Lublin 1992, s. 303–313.
- Szymczak J., *Śladem Wspinków herbu Wilczekosy, czyli Prus II*, „Herald”, nr 3–4, s. 11–17.
- Szymczakowa A., *Piotr Tłuk ze Strykowa*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. XXVI, Wrocław 1981, s. 431–432.
- Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała et al., red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Urzednicy województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993.
- Wichowa A., *Malecki epizod biografii Andrzeja Frycza Modrzewskiego. Studium dziejów „małej ojczyzny” pisarza*, [w:] eadem, *Studia i materiały o życiu i twórczości Andrzeja Frycza Modrzewskiego w pięćsetną rocznicę urodzin pisarza*, Łódź 2003, s. 9–22.
- Wyrobisz A., *Staropolskie wzorce rodziny i kobiety – żony i matki*, „Przegląd Historyczny” 1992, t. LXXXII, z. 3, s. 405–421.
- Zajączkowski S., Zajączkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 1–2, Łódź 1966–1970.

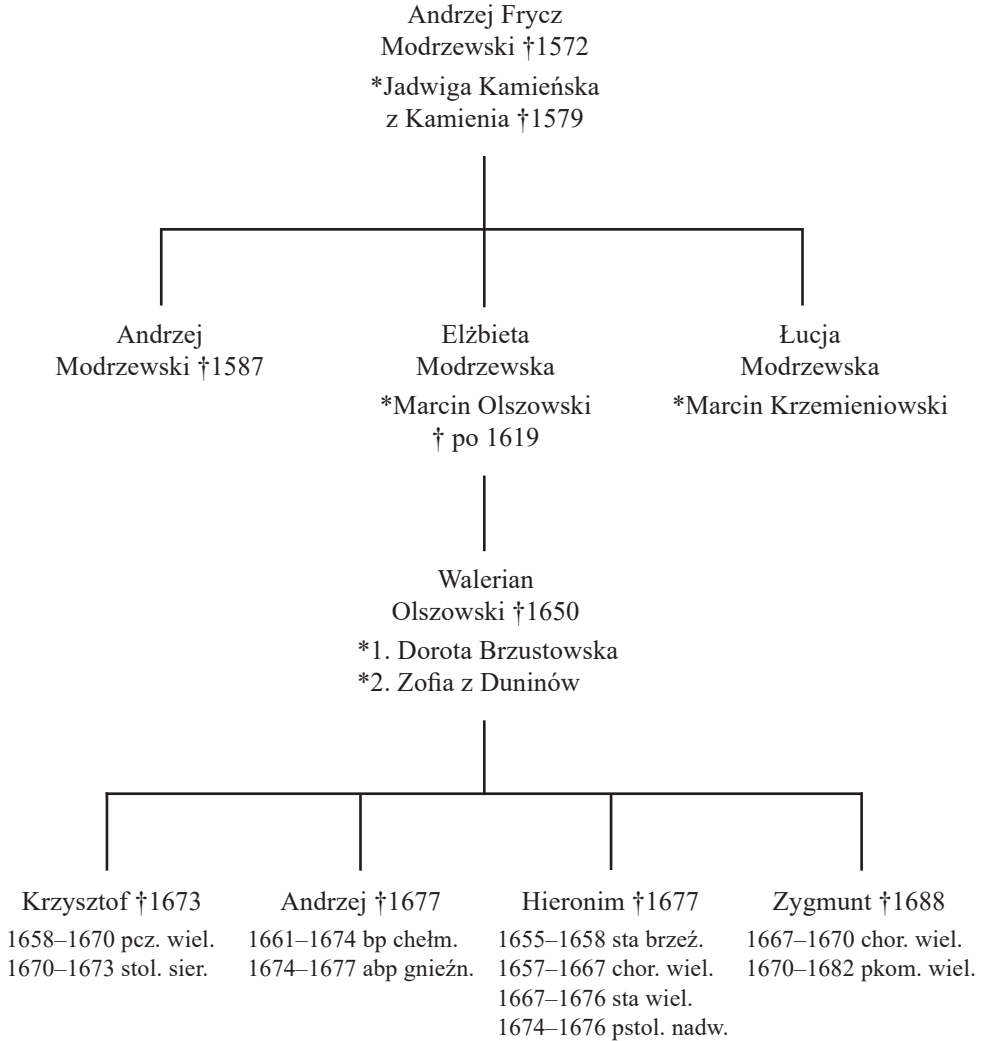
ŁUKASZ ĆWIKŁA

Valerian Olszowski coat of arms Prus II (d. 1650), father of Andrew Olszowski and benefactor of the family in the memory of his offspring expressed on the gravestone in Stolec

This article discusses the content of the inscriptions commemorating Valerian Olszowski coat of arms Prus II. The tombstone is in the church of saint Lawrence in Stolec in the Renaissance style. The inscription has got several obvious advantages. Firstly, it informs about the political role of the family Olszowscy, both Valerian and his sons. This monument is also an excellent example of the use of epigraphic monuments in genealogical researches and accurately determines the cause of death of the title character. The article is also an attempt to resolve a heraldic program, which consists of coats of arms Prus II, Jastrzębiec, Ostoja, Topór. In addition to this, the author took the issues related to the origin of the family Olszowscy, which should be treated as a contribution to the history of this family in the Central Poland.

Keywords: Walerian Olszowski coat of arms Prus II, Andrzej Frycz Modrzewski coat of arms Jastrzębiec, Olszowscy Family, the house of Prussia in the Central Poland, genealogy, epigraphy, Stolec.

**Uprozczone drzewo genealogiczne
Olszowskich i Modrzewskich w XVI–XVII wieku**

Aneks 1

**Renesansowy nagrobek Waleriana Olszowskiego znajdujący się
w kościele pw. św. Wawrzyńca w Stolcu**

Fot. Z. Pakowski